

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Бортник Світлани Анатоліївни
«Інтертекстуальна поетика Петра Карманського»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
за спеціальністю 10.01.06 – теорія літератури

Проблему інтертекстуальності можна без сумніву назвати однією з найрепрезентативніших у сучасному, зокрема пострадянському літературознавстві. Сьогодні, коли вже стали хрестоматійними не тільки бахтінські висловлювання про «чуже слово» та «діалогічність», але й визначення Юлії Крістєвої (текст як «мозаїка цитатій») і Ролана Барта (текст як «розлапкована цитата»; «будь-який текст» як інтертекст), або ж п'ятичленна класифікація різних типів взаємодії текстів Жерара Женетта (інтер-, пара-, мета-, гіпер- та архітекстуальність), проблемі інтертекстуальності присвячуються монографії, дисертації, збірники статей, навчальні посібники.

Разом із тим, в інтертекстології (саме так авторка дисертації слушно іменує нову теоретичну дисципліну, в межах якої вивчаються універсальні принципи міжтекстових взаємодій) існує ще чимало дослідницьких лакун і дискусійних моментів. Слід визнати, що Світлані Бортник вдалося низку цих теоретичних лакун заповнити і дати свої, оригінальні й обґрунтовані відповіді на численні контроверсійні питання, пов'язані з теорією інтертексту.

Незважаючи на те, що основним предметом дослідження є творчість одного автора – визначного українського митця Петра Карманського, дисертація С.А. Бортник носить яскраво теоретичний характер. І пояснюється це насамперед тим, що методологічною основою аналізу творчості Карманського є запропоноване дослідницею поняття «інтертекстуальна поетика», що кваліфікується нею як результат усвідомленої інтертекстуальної стратегії автора. Воно послідовно застосовується в дисертації для позначення максимально вираженої інтертекстуальності і розглядається як простір перетину художніх

сенсів у діяхронії (вертикальна проекція) та синхронії (горизонтальна проекція), що безперечно дає цілісне уявлення про творчість письменника та інтертекстуальні домінанти його мистецького самовираження.

Дисертація С. Бортник має чітку, логічну, добре продуману структуру. Перший розділ присвячений теоретичним засадам інтертекстуальності та її проекціям на творчість Петра Карманського. Він засвідчує різнобічне й глибоке знання Світланою Бортник проблем теорії інтертексту, вміння критично оцінювати наукові позиції попередників. Наприклад, це стосується її оцінки розмаїття метафоричних визначень, якими дослідники намагаються пояснити специфіку явища інтертекстуальності (с. 29). Реферуючи та використовуючи певні концепції науковців, С. Бортник доповнює їх власними спостереженнями (як, скажімо, періодизацію розвитку концепції інтертекстуальності Т. Динниченко, с. 30 – 34). А оглядаючи праці останніх двох десятиліть, вона констатує помітну схильність до узагальнено-абстрактного розуміння терміну «інтертекст» із ознаками інтеграційних процесів (с. 40). Загалом можна стверджувати, що перший підрозділ дисертації постає як своєрідна енциклопедія (або ж принаймні розгорнена енциклопедична стаття) інтертекстології.

На схвалення заслуговує й те, що упродовж розлогого аналізу теоретичного дискурсу інтертекстуальності постає і власна авторська концепція дослідниці. С. Бортник наголошує на тому, що у своєму дослідженні інтертекстуальної поетики П. Карманського в контексті міжтекстових комунікацій розглядатиметься, крім міжлітературних відсилань, іншомовний кодовий дискурс (італійський), різноманітні явища музики, живопису, скульптури, архітектури, театру (інтермедіальний напрям інтертекстуальних досліджень), а також текстуально відтворені соціально-історичні факти (насамперед ітиметься про дискурс Риму й українську дійсність на початку ХХ століття). А теза про розуміння інтертекстуальності як способу створення автором художнього або документального твору, що передбачає активні свідомі відсилання до власних і чужих вербальних і невербальних текстів, до соціально-політичних, культурно-історичних і біографічних дискурсів, а також положення

про те, що інтертекстуальність реалізується в рецепції та інтерпретації, у власне міжтекстовій взаємодії та в міжособистісному спілкуванні авторів-митців, у синхронічному та діяхронічному зрізах, артикулюється як продумана й досить фундаментальна теоретична концепція всієї роботи.

Оригінальним постає підрозділ 1.2., в якому біографія Петра Карманського розглядається як основа для формування його інтертекстосвіту (термін дисертанта). У ньому С. Бортник наголошує на важливості біографічних чинників, які в останні десятиліття часто-густо знецінюються, а то й абсолютно ігноруються дослідниками, а особливо – теоретиками літератури. Автор дисертації доказово демонструє, що інтертекстуальна поетика Карманського твориться не лише завдяки відсиланням до письмових текстів (зокрема, його сучасників), але й значно більшою мірою до їхніх «життєтекстів», а поле мистецьких ідей «Молодої Музи» набуває чітких ознак інтертексту – віртуального інформаційного простору, що відсилає до різних джерел. Концептуально важливим із теоретичної точки зору слід вважати також розгляд Світланою Бортник авторської інтертекстуальності у творчості П. Карманського як основного складника більш широкого поняття – «тексту епохи». Під останнім дисертант розуміє сукупність різних за стильовою, жанровою, тематичною приналежністю словесних текстів, які належать до певного часового проміжку та є відбитками різних сфер життя, культурно-історичної атмосфери в окресленому часопросторовому існуванні.

На високому науковому рівні написано й підрозділ 1.3. про адресну інтертекстуальність у творчості П. Карманського. З одного боку, він засвідчує вміння авторки оперувати багатим історико-літературним матеріалом, вміло виявляти міжтекстові зв'язки ліричних та епічних творів Карманського (наприклад, із текстами Данте і Шекспіра, Міцкевича і Гайне, Грільпарцера і Беранже, Шевченка і Франка), а з іншого – послідовне прагнення до чіткої терміносистеми свого дослідження, термінологічних уточнень, а часом – введення оригінальних термінів. Зокрема, це стосується досить вдалої спроби диференціації таких неоднозначних термінів, як алюзії та ремінісценції, та

обґрунтування понять «паратекстуальна номінативна алюзія» (номінативні алюзії, які входять до заголовків творів) і «квазіінтертекстуальність» (у тексті цитуються псевдочужі тексти, насправді створені самим автором).

Другий розділ дисертації С.А. Бортник присвятила проблемі інтермедіальності, що вона розуміє її як синхронічно зорієнтований різновид інтертекстуальних комунікацій у творчості письменника. На початку автор окреслює кілька важливих теоретичних положень, виділяючи проєкції горизонтально-вертикальних відношень інтертекстуальної поетики П. Карманського, які проявляються як в синхронії, так і в діяхронії. Наприклад, уся творчість письменника як сукупність творів (або один окремих твір, цикл чи збірка) – синхронія, інтертекстуальні зв'язки з текстами попередніх епох (вертикальний контекст) – діяхронія; взаємодія літературної творчості П. Карманського з візуальними видами мистецтва, музикою, театром як із позачасовими мистецькими категоріями – синхронія, взаємодія із конкретними творами представників інших видів мистецтва, що належать до попередніх історично-культурних епох, – діяхронія. На нашу думку, подібний підхід має неабиякі перспективи для подальших теоретико-літературних студій у галузі інтертекстуальності й інтермедіальності. Важливим видається нам також уточнення генезису терміну інтермедіальність і розгляд різниці між синтезом мистецтв та інтермедіальністю.

У розділі вдало простежено міжтекстові кореляції літературних творів Карманського з музикою, візуальними видами мистецтва – живописом, скульптурою, архітектурою й театром. Особливо хотілося б відзначити вивчені музичні мотиви й образи народних пісень, музичних інструментів, дзвону, струн (підрозділ 2.3); колористики Карманського та живописних жанрів у його поезії та прозі (2.4); елементи театрального мистецтва й театральності, образ карнавалу та містерії, прояви імпліцитної театральності (2.5). С.А. Бортник влучно зауважує, що театральна атрибутика, образність, термінологія (комедія, арлекін, маска усміху на обличчі, лаштунки, ролі, жести, пантоміми, режисер, гра акторів, сцена, гастролі, трагедія) як алюзії на театральне дійство у складі метафоричних

конструкцій дуже яскраво відображають сприйняття П. Карманським буття людини у світі.

Останній третій розділ дослідження порушує проблему автоінтертекстуальності у творчості Петра Карманського. Огляд особливостей функціонування цього поняття у сучасному літературознавчому дискурсі та власні теоретичні рефлексії призводять С. Бортник до думки про два можливих аспекти розгляду автоінтертекстуальності у творчій спадщині П. Карманського. Один із них виявляє такий підхід письменника до автоцититування, коли окремі запозичені елементи первісно є «чужими», але, увійшовши у структуру одного з текстів, стають уже його власним компонентом. Далі вони продовжують мандрувати в текстових просторах цього ж автора та набувають ознак автоцитати. Другий аспект базується на втіленні автором таких автоінтертекстуальних стратегій, як автоцититування, автотематизм, подекуди автоінтерпретація, що передбачають численні повтори основних відносно самостійно створених мотивів та їхніх варіантів у різних за родо-жанровою і стильовою приналежністю творах фікційної та нефікційної природи (поезія, проза, драма; публіцистика, мемуаристика). Згідно з цією концепцією дисертант окремо розглядає важливі для інтертекстуальної поетики Карманського біблійний та античний дискурси (як приклади інтертекстуальних запозичень з «чужих» текстів) та індивідуально створені мотиви (як маркери автокомунікативної взаємодії його власних творів). Найбільш вдалим, на нашу думку, є ці сторінки дослідження Світлани Бортник, які висвітлюють біблійний інтертекст – насамперед запозичений з Біблії мотив Христового розп'яття, який або екстраполюються Карманським на намагання досягнути трансцендентні сутності буття або ж асоціюється зі стражданнями українського народу, а також мотиви зради, воскресіння, гріховності, спокути, жертви, які корелюють з відповідними біблійними образами-алюзіями.

Висновки (як до окремих розділів, так і до всієї роботи) є чіткими, послідовними, доказовими, вони логічно впливають зі змісту самого дослідження.

Хоча дисертація С.А. Бортник справляє у цілому позитивне враження, хотілося б висловити декілька зауважень, міркувань, запитань та побажань до окремих її положень.

Дослідниця цілком слушно зауважує, що у контексті розгляду адресної інтертекстуальності у творчості Карманського системно-текстові комунікації проявляються через наслідування, стилізації, пародії, варіації. При цьому вона розглядає наслідування «як окремий різновид інтертекстуальності» (с. 75). Виникає питання, а чи не надто розширюється при цьому тлумачення інтертекстуальності? Адже наслідування чи пародія є категоріями, які в літературознавстві традиційно вивчались у контексті літературного процесу. Тоді, за логікою С. Бортник, і традиції, і новаторство, і розпорошення, і пародіювання, і епігонство також слід інтерпретувати як різновиди інтертекстуальності. Але чи не буде при цьому відбуватись механічної підміни понять – в даному випадку категорій літературного процесу широкою, глобальною і всепоглинаючою інтертекстуальністю?

Виникає також ще одне термінологічне запитання до дисертантки. Якщо логічно продовжувати її досить вдалу і доказову концепцію інтертекстуальної поетики, чи не є доречним ввести також поняття «інтермедіальна поетика»? Адже багатогранне дослідження С. Бортник інтермедіальності творчості того ж Карманського дає всі підстави для цього.

У підрозділі 2.4, присвяченому інтермедіальним комунікаціям літературних творів із візуальними видами мистецтва, автор дисертації намагається створити теоретичну базу для свого дослідження й, зокрема, робить деякі, у цілому слушні й досить обґрунтовані, термінологічні уточнення. Проте навряд чи можна визнати вдалим диференціацію «вербальних» і «словесних» форм залучення візуальних мистецтв («вербальний живопис» і «словесний живопис», «вербальна скульптура» і «словесна скульптура», «вербальна архітектура» і «словесна архітектура»). Зауважимо, що сама С. Бортник усвідомлює «певну синонімічність цих термінів в українському перекладі», однак все-таки вважає «доречним саме таке їх використання задля розрізнення

форм літературно-мистецьких взаємодій» (с. 120). Думається, слід поміркувати про більш коректні відповідності, які б, зокрема, адекватно перекладались іноземними мовами й зберігали при цьому диференціацію.

Виникають запитання і до студій інтермедіальних зв'язків творів Петра Карманського з музикою. Чи наявні в творчості українського митця відбитки не лише жанрів української народної музики, але й відповідності з музичними формами, скажімо, моделювання чи наслідування фуги або сонати? Також хотілося б почути, чи є в поезії та прозі Карманського випадки зв'язків не лише з образами й музичними темами пісні, а й визначними композиторами та їх творами, тим більше, що у сучасному йому літературному контексті доби подібні звертання трапляються нерідко (згадаймо, наприклад, апелювання Осипа Мандельштама до Баха, Бетховена, Моцарта, Шопена, Шуберта, Брамса, Скрябіна та інших творців).

Розглядаючи проблему театральності в творчості Карманського і згадуючи єдину в його творчому доробку п'єсу «Буря», дисертант зауважує, що «інтермедіальні кореляції з театром мають дещо інший характер. Головна відмінність полягає в тому, що практично відсутнє звертання до реальних творчих здобутків інших авторів у цій мистецькій галузі» (с. 141). Однак чи не провокує одна лише назва єдиного драматичного твору Карманського зіставити її з «Бурею» Шекспіра? Окрім того, хотілося б порадити дослідниці звернутись у своїх подальший розвідках до проблеми метатеатральності та метадраматичності. Адже наведені нею деякі фрагменти з текстів українського автора («*Кінчить трагед'ю вже, кінчить! Доволі трьох вже дій...*» або «*Я виграв свою роль, як актор без догани: Кидаю сей театр із лавровим вінцем*») спонукають до того, аби включитись у коло сучасних, хоча й поки не надто численних метатеатральних досліджень.

До речі, про метаізацію можна поміркувати у майбутніх студіях не лише у зв'язку з театром. Світлана Бортник зазначає, що «П. Карманський активно згадує у своїй творчості різноманітні пісенні жанри, як-от колискова, стихира,

гімн, пеан, псалом, канцона тощо» (с. 111). Таким чином, є підстави для студій музичного метатексту в творчості митця.

Трапляються у роботі й дрібні неточності. Говорячи про інтертекстуальні дослідження окремих літературних родів, думається, термінологічно коректніше було б виокремлювати студії міжтекстових зв'язків не «у поезії» та «у прозі» (с. 18), а відповідно в ліриці та в епосі. Викликає деякий сумнів кваліфікації цитати як «родового поняття» (сс. 42, 58). Радше визначати її як поняття між- або ж метародове. Дещо спірним виглядає зарахування до ірландської літератури Дж. Свіфта (с. 55). Адже незважаючи на те, що Свіфт і народився в Дубліні (втім, в англійській сім'ї), і тривалий час мешкав в Ірландії, все ж як англomовний автор традиційно розглядається у контексті англійської літератури.

Проте висловлені зауваження й побажання аж ніяк не впливають на загальну високу оцінку дисертації. Світлана Бортник створила оригінальне, самостійне й завершене дослідження. Кількість наукових праць С. Бортник, опублікованих за темою дисертаційного твору, є достатньою. Автореферат цілеспрямовано відображає зміст дисертації.

Таким чином, за своє дисертаційне дослідження «Інтертекстуальна поетика Петра Карманського» Світлана Анатоліївна Бортник цілком заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.06 – теорія літератури.

**Доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії світової літератури
Рівненського державного гуманітарного університету**

Васильєв

Є.М. Васильєв

